

TOM SÖDERBERG:

Den osynliga handen

I anslutning till en bok av den amerikanske professorn och politikern John Kenneth Galbraith skriver fil dr Tom Söderberg om arvet efter Adam Smith. Denne, regleringssamhällets fiende och den fria handelns förespråkare, talade om den osynliga handen. Därmed skulle förstås att den enskilde, då han arbetade för ökad produktion och sin egen vinst, utan att veta det främjade samhällets intressen. Nu lever vi under en annan hand, statens. Den är lätt att se, även då den gör sitt bästa för att inte synas.

"Envar nations årliga arbete är den fond som ursprungligen förser den med de livets nödvändigheter och bekvämligheter som den årligen förbrukar." Så lyder upptakten till "Wealth of Nations", den bok från 1776 som lade grunden till den ekonomiska vetenskapen. Om vi nu efter två sekel ser på den skotske tulldirektören och en tid professor Adam Smith, kan frågan ställas: I vad mån har hans ekonomiska samhällssyn förblivit giltig? Självfallet inte i kommunistvärlden eller i u-länderna – det är nästan bara det dåtida Västerlandet som är i åtanke i Wealth of Nations.

I Västerlandet blev verket den ekonomiska liberalismens heliga skrift. Blev det genom att med talangfull skärpa vända sig mot regleringssamhället, det murknande merkantilsystemet, och genom att i kritiskt ny-tänkande erbjuda ett annat perspektiv än de närmaste föregångarna, den franska fysiokratiska skolan alltifrån 1700-talets mitt. Vi kan gå förbi dödshuggen mot merkantilisterna – även om vår tids regleringssamhälle i början, under mellankrigstiden, kunde kallas nymerkantilism, är betingelserna förr och nu väsensskilda. Det revolutionerande steget bort från "den agrikulturella skolan" – Smiths namn på fysiokratin – framgår redan av de anförda första orden om arbetet som skapande produktionsfaktor. Fysiokraterna lärde att vi egentligen helt lever av vad jorden ger, av produktionsfaktorn naturtillgångar. Utan att bestrida detta väljer Smith arbetet, den dynamiska faktor som ger framsteg och är kapitalbildningens källa. Jorden i fransmännens mening är en för alltid given tillgång, fränsett tex Vilda Väster och

oupptäckta mineralfyndigheter; i vår tid vore främst havsbotten tillägga.

En avgörande begränsning i Smiths perspektiv kan inläsas i upptakten och i boksiteln. Ämnet är hur folken, länderna, vinner välstånd. Det sker bl a genom export och import, till ömsesidig båtnad genom att innebära internationell arbetsfördelning. Därmed motiverar Smith frihandelsläran, låt vara inte utan undantag. Även verkets övriga grundvalar gör anspråk på allmängiltighet, är psykologiskt givna lagar för individens beteende i ekonomiskt egenintresse.

Utom i individer tänkte Smith sålunda i nationer och var däri – och i åtskilligt – ett barn av sin tid. Det ledde in på ett villospår. I Tyskland och i Norden fick den nya vetenskapen heta nationalekonomi, inte social- eller samhällsekonomi eller som i den anglosaxiska världen helt kort "economics". Undantagen bekräftar regeln. Carsten Welinders akademiska grundbok heter "Samhällsekonomi", men i texten förhärskar termen nationalekonomi. Det är ju mer än en namnfråga. En mycket väsentlig del av ekonomiskt tänkande, fackmässigt och än mer i allmän debatt, har rört sig i de nationella särintressenas kategorier, sett motsättningarna som nära nog ofrånkomliga och grovt försummat den mellanfolkliga hushållningens skapande krafter.

Den osynliga handen

Under omkring hundra år förkovrades arvet från Adam Smith till övermått. Det franska slagordet *laissez faire, laissez passer* – låt ske, låt gå – nådde i Västerlandet sin högsta tillämpning omkring 1800-talets mitt och

övergavs sedan efter hand som "gammalliberalism". Den ekonomiska nationalismens portalgestalt blev uppfostringstullarnas lärofader Friedrich List med sitt "Nationale System der politischen Oekonomie" från 1841. Den nya tullskyddsepoken bröt in på 1870-talet. Den har nu i sin tur fått vika för en ny typ av mellanfolklig handelsliberalism. Vi har fått GATT-avtalets frihandelsriktlinjer och de inbördes liberala regionblocken EG och EFTA, och i öst det på nationell planekonomi byggda Comecon. Men även den gemensamma marknaden kräver inom medlemsstaterna en stark styrning av näringslivet, och av frihet i Smiths anda är då inte mycket kvar.

Man finner lätt kärnpunkten i Smiths samhällssyn. I den enskildes själviska strävan ser han den starka hävstången för gemensam lyftning; det råder en fördolt verkande harmoni mellan privat vinningslystnad och allmänt väl. Sitt ryktbara uttryck får saken i hans "osynliga hand": Den enskilde avser i regel inte att befrämja det allmänna, vet inte ens att han gör det. Men genom att eftersträva högsta produktionsvärde, och på många andra sätt, leds han av en osynlig hand till något helt utanför egen avsikt. Ofta främjar han då samhället effektivare än genom att medvetet vilja det. I fransmannen Bastiats verk om "De ekonomiska harmonierna" skulle denna bräckliga lära nå sin höjd.

En annan hand regisserar i vår tid på den ekonomiska scenen, och den är väl synlig. Det är samhällsmakternas, framför allt statens, ivriga händer. I Västerlandet svarar det allmänna för en stor och ständigt stigande del av varor och tjänster samt driver indi-

rekt eller sätter genom ingående regleringar villkoren för en annan huvuddel. Det som blir över för en till namnet fri rörelse under konkurrensbetingelser är starkt beroende, inte minst genom hög och ständigt stigande beskattning. Skattetrycket är inte likformigt utan faller tyngre på somliga sektorer, avsiktligt eller av misstag och slump. Dirigeringsgrad och sätt varierar, och det gör även ekonomernas infama påpassning och själva kännedom om dessa snåriga förhållanden. I Sverige verkar de rätt väl kartlagda.

Det är dock inte alltid med öppet visir som det allmänna lägger sina kort. Förtegenheten, maskeringen, rent av vilseledningen går olika långt men rätt genomgående utöver affärshemlighetens rimliga krav. Även myndigheterna spelar gärna med osynlig hand – så långt det går.

Klassisk förkunnelse – ny verklighet

Adam Smith och de stora närmast efter – befolkningsläran Malthus, ränteläran Ricardo – fortlever visserligen som mer än klassiker. Läroböcker och mängder av facklitteratur framställer alltjämt samhällsekonomin grunder i deras anda. Man inarbetar då de sk neoklassikerna, de riktningar från sent 1800-tal som fördjupade värdeläran och införde gränsnyttan och andra gränsbegrepp. I förkunnelsen hyllas ännu den fria konkurrensen och prisbildningen samt konsumentens makt att i stort och smått ge näringslivet riktlinjer. Detta till trots att detta knappast alls gäller inom den offentliga och reglerade sektorn – och även inom formellt fri företagsamhet dåligt svarar emot Smiths

utläggningar. Varför denna klyfta mellan katederliberalism och blandekonomi med avtagande roll för den fria delen?

Den välkände John Kenneth Galbraith anser sig veta besked. Han kallar de två sektorerna marknadssystemet och det planerade systemet och menar att det är i det senares intresse att ekonomprofessorerna undervisar och skriver huvudsakligen om det förra. Tesen utvecklas i hans senaste bok om industriländernas struktur, "Nationalekonomin och samhällsintresset" (1973, svensk övers 1974). Han sammanfattar:

Genom att se alla problem inom ramen för marknadsekonomi och uppfatta allt beteende såsom underordnat marknadskrafterna ger ju ekonomerna i själva verket det planerade systemet ett starkt stöd – och bidrar samtidigt att dölja den makt som detta faktiskt utövar. Men ur samhällets synpunkt är detta en tvivelaktig funktion.

Detta synsätt är ytterst ärvt från Adam Smith och från en tid då det planerade systemet var nästan obefintligt. Det bör märkas att Galbraiths hemland USA främst avses och att det planerade systemet där består mindre av statliga och kommunala företag än av formellt privata storbolag. Mäktigast är de som har staten till enda eller största kund, i första hand de stora vapenindustrierna och de som på skilda sätt betjänar krigsmakten via tex lufttrafiken. I vårt land ingår då företag som Bofors, SAAB och Hägglund & Söner i systemet. Det är sådana till namnet fristående enheter som bör vara tacksamma för att tyckas inräknade i marknadssystemet:

En av de största tjänster den neoklassiska

ekonomin gjort det planerade systemet är att ge ... intrycket – det må vara aldrig så vagt – att det är onödigt och onormalt med inblandning i privata företags beslut.

Även i Sverige råder samma otidsenlighet i förkunnelsen, det kan den som i årtionden arbetat med kurs- och läroböcker i ekonomi slå fast. Här två exempel. Anders Östlind hyllar inför gymnasisterna "planlös planmässighet" (den osynliga handen), konkurrensen och "konsumenten som maktfaktor". I Welinders "Samhällsekonomi" ägnas företaget eller marknadssektorn 5–6 kapitel av 17, medan fortsättningen verkligen behandlar samhällsekonomi i trängre mening. Men ingen berör likvärdigt den offentliga sektorns ekonomi – affärsverken, statsföretagen och det allmännas tjänsteverksamhet. Och inte alls storbolagens samröre med staten eller de multinationella företagens samhällsroll. Ursäktligt nog gäller allt detta ännu mer om äldre, nu passerade handböcker.

Även professorliga insatser för att aktualisera Adam Smith förekommer här och på andra håll. Han och socialliberalismens anfauder John Stuart Mill är de stora läromästarna i Ivar Sundboms "Den ekonomiska liberalismen och vår tid" (1964). Ett system som vilar på enskilt ägande och en självreglerande marknadsmechanism låter sig visserligen inte försvaras på nedärvt sätt. Men det finns ett starkare argument för den ekonomiska liberalismen. Nämligen den västerländska demokratin, som

varken skulle kunnat uppkomma eller överleva, om den inte kombinerats med fri marknadshushållning ... Vi känner inte till något alternativt ekonomiskt system

som inte innebär demokratins undergång.

En numera ständigt och rikt varierad visa. Och ständigt överröstad.

Nu och då

Svalget mellan Adam Smiths fria ekonomi och dagens blandekonomi är mycket förbrett för att här medge en mer allmän jämförelse. Låt oss se något närmare på huvudskillnaden, den mellan helt övervägande fri konkurrens på öppen marknad och denna ordning i kringskuret skick och i samlevnad med det i storleksordning jämförliga "planerade systemet". Mot idealet lika villkor för alla står nu missgynnade och gynnade huvudgrupper, och man bör vänta sig att de senare frodas på de förras bekostnad. En sådan skevhet har enligt Galbraith genomsyrat amerikanskt näringsliv. Vapenindustrierna blomstrar. Kapplöpningen med Sovjet är en ömsesidig dårskap och utmärks av att nya vapentyper och modeller ideligen lanseras. Bilfabrikerna driver sin årgångskult. Skrotning och plats för nytt är de gynnades metod, ett lönsamt slöseri. Ett överdimensionerat – och förfulande – motorvägnät är ett nödvändigt komplement. Även storfabrikanterna av lätta märkesvaror topp rider konsumenterna med sin ström av nya varianter och förpackningar. Omvänt råder svår underförsörjning på områden som i USA är den fria marknadens: sjukvården, barnomsorgen, bostäderna. Vanlig butikshandel, småindustri och hantverk lever knapert och kräver ändå oskäligen arbetsinsatser, "självexploatering".

Galbraiths USA-bild har i mycket euro-

peiska motsvarigheter, men skillnaderna är stora. I länder med stor krigs- och bilindustri är kanske likheterna störst. I Sverige råder inom bergshanteringen och anknutna förädlingsindustrier åtskillig för storbolagen gynnsam samverkan med staten. Att småföretagen inom detaljhandel och tillverkning är satta i efterhand, överbeskattade och trängda av regleringar, är numera ett svårt och välkänt missförhållande. Men på stora och livsviktiga sektorer är läget här snarast det omvända mot i USA. Varför lider sjukvården och bostadsförsörjningen av brist och skevhet? Den förra är nästan helt förstatligad. Bostäder byggs övervägande av kommuner och gynnade kooperativa storföretag, medan marknadsmässiga byggbolag på flera sätt diskrimineras. Och konsumentens roll? Vi står i långa sjukhusköer. Vi vill ha fler småhus och låghus men har fått mest hyresskrapor med massor av tomma lägenheter.

Det finns ju skäl för det allmännas regi av vård och bostäder. Men vi ser klart felbedömningarna och oförmågan att täcka behoven, sådana de blir vid fri eller subventionerat billig vård och vid reglerat låga hyror, låga jämfört med de under systemet uppdrivna byggkostnaderna. Vid allmän företag-

samhet med socialpolitisk målsättning får vi en bild med andra förvridna drag än vid samröre i amerikansk stil mellan storbolag och statsmakt.

Mycket annat medverkar ju till det allmännas stigande andel i blandekonomin. Att inom storindustrin lägga om och förnya är att planera på långsiktig sikt, kan kräva investeringar utöver den fria kapitalmarknadens förmåga och väcker miljövårdsfrågor. Det allmänna dras då in i planering och finansiering och sätter villkor. På Adam Smiths tid var allt detta så gott som okänt. Han räknade med att företagen kunde nära nog omedelbart anpassa sig till förändrad efterfrågan och ny teknik. Det var lätt att byta tillverkningsprogram och att starta nytt. Prisernas upp och ner gav snabba och lätt tolkade besked om konsumenternas vilja, som var lag. Varken Smiths England eller den liberala världen han framställde har mycket likhet med dagens tungrodda industriländer – och än mindre med deras överbyggnad av gemensamma marknadens typ.

Kvar står visserligen Smiths "lagar" om tillgång och efterfrågan och om prisbildningens vägledning. Men i vad mån tillämpas de, i synnerhet inom det planerade systemet eller den offentliga sektorn?